

OSMANLI DEVLETİNDE AİLE BİRLİĞİNİN KURULUŞU

N. SİNAN TURAN*

GİRİŞ

Aile, toplumu oluşturan en küçük birim olması nedeniyle sahip olduğu sosyolojik boyutun yanı sıra kuruluşu sırasındaki resmi süreç açısından da hukuki bir önem taşımaktadır. İnsanların toplu yaşama geçişiyle beliren hukuk kavramı yaşamın her alanında olduğu gibi ailenin kuruluşu sorununu da ele almıştır. İlkel hukuktan günümüz çağdaş hukuk sistemlerine kadar evlilik ve bunun resmi onayı anlamına gelen “nikah” idari mekanizmanın müdahalesi ve düzenlemeleriyle karşı karşıya kalmıştır. Örneğin Batı dünyasında Ortaçağ boyunca bu görev sosyal yaşamı bütünüyle kuşatan kilise tarafından üstlenilmiştir.¹ Anadolu’da Doğu dünyasının en ileri siyasi örgütlenmesini gerçekleştirmiş olan Osmanlı Devleti’nde de aile birliğinin kuruluşu büyük ölçüde devletin gözetiminde hukuk ve gelenek çerçevesinde gerçekleşmiştir.

* İÜ İktisat Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Araştırma Görevlisi

¹ Onbirinci yüzyıla kadar Batı Avrupa’da yaygın nikah türleri olarak uygulanmış olan Galya ve Roma törenleri yerini, kuralları tamamen kilise tarafından belirlenen ve dinsel otoritelerce kutsanan bir nikah anlayışına bırakmıştı ki bu feodalizmin yükselişiyle birlikte ortaya çıkan bir gelişmeydi. 820-830 yılları arasında Şarلمان tarafından yeni bir anlayışla örgütlenen kilise Karolenj İmparatorluğu dağılınca mutlak hakim durumuna geldi. Reims Başpiskoposu Hincmar ile başlayan bu yeni dönem onbirinci yüzyılın ikinci yarısında kiliseyi Papa’nın çevresinde toplanmış bir monarşi olarak yeniden düzenleyen Gregorius Reformu ve evliliğin teolojik kökeniyle ilgili ilk iddiayı ortaya atan Saint Victor (ö. 1141) ile devam etti. Michal Sot, “Hıristiyan Evliliğinin Oluşum Süreci” *Batı’da Aşk ve Cinsellik*, İletişim Yay., İst. 1991, ss. 176-179

Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti de hukuk düzeninin önemli bir bölümünü İslam hukukuna dayandırmıştı. Bunun yanında askeri sınıfın başı durumundaki padişahın bizzat yönetme yetkisine dayanarak ortaya koyduğu ve örfi hukuk olarak tarif edilen bir ayrı hukuk dalı daha bulunmaktaydı.² Kanunnameler yoluyla tedvin edilen bu kuralların yol açtığı düalist³ hukuki yapı Osmanlı ailesinin kuruluşunda da görülmekteydi. İslam hukukunun özel hukuka ait bir düzenleme olarak ele aldığı nikah devletin kamuya yönelik uygulamaları ışığında kamu hukuku kapsamı içine alınmıştı. Devletin standart hukuk anlayışının yanında aile birliğinin kuruluşunda yerel gelenek ve görenekler de etkinliğini sürdürmüştü.

Osmanlı ailesi ve kuruluşu ele alınırken hukuk sisteminin kaynaklarına değinilmesi kaçınılmaz bir gerçeklik olarak belirmektedir. Osmanlı hukukunun temel kaynaklarından olan İslam hukukunun kabul ettiği nikah şekli esas bakımından İslam öncesi Araplar arasında varolan⁴ ve Sahih-i Buhari'de nikah-ı sahih olarak anılan bir uygulamaya dayanmaktaydı. Pederşahi aile anlayışının bir sonucu olan bu uygulamaya göre kızın velileriyle erkek arasında bir akit yapılmaktaydı. Burada kızın babasına mehr verildikten sonra evlenecek tarafların iki şahit önünde nikahlanması söz konusuydu.⁵ Aynı şekilde İslam da nikahı bir sözleşme olarak kabul etmiş ve 'muamelata' ait işler arasında yer vermiştir. Bu nedenle nikah dünyevi işlerden biri ola-

² Aslında İslam hukuk sisteminin kamu idaresine yönelik hükümlerindeki yetersizlikten dolayı diğer devletlerde de zaman zaman rastlanan örfi hukuk Osmanlı uygulamasında daha ileri bir adımdı. Buna göre Osmanlı hukuk yapısı içindeki örf klasik olarak örf-i maruftan farklı olup 15. yüzyıl tarihçisi Tursun Bey'in Tarih-i Abu'l-Fath'ında yer aldığı biçimiyle "nizamı alem için akla dayanarak hükümdarın ortaya koyduğu siyaset-i sultani ve yasagı padişahidir" Bkz. Halil İnalcık, "Örf" *İA*, c. 9, MEB, İst. 1964, s. 480

³ Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford University Press, London, 1964, ss. 89-91

⁴ İslam öncesinde uygulanmakta olan muta, şigar, istibda, vel'akt gibi nikah türleri ile ilgili Şemseddin Günaltay, "İslamdan Önce Araplar Arasında Kadının Durumu: Aile ve Türü Nikah Çeşitleri", *Belleten*, TTK Yay., Ank. 1951, c.15, sa. 60, Ayrıca bkz., Ali Osman Ateş; *Cahiliye ve Ehli Kitap Örf ve Adetleri*, İnsan Yay., İst. 1995, s. 331

⁵ Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, AÜİF Yay., Ank. 1958, s. 193

rak değerlendirilmiştir.⁶ O. Keskiöglü İslamda nikahı “dünya umuruna müteallik bir akit”⁷ olarak nitelerken H. Cin de “tamamen laik bir müessese”⁸ ifadesini kullanmaktadır. İslam hukukuna ilişkin çalışmasında Sava Paşa konuyla ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: “*Evlenme; iki iradenin birbiriyle tevafuku dolayısıyla meydana gelen bir akittir. Erkek tarafından vaki teklif ‘icap’ı kadın tarafından bu teklifin kabul edilmesi iradesi ise ‘kabul’u teşkil etmektedir. Diğer akitlerden farkı yalnız erkek tarafında bu aktin feshedilebilmesi, kadının bu feshe muhalefet edememesi keyfiyetidir.*”⁹

Anlaşıldığı üzere bu sözleşme devletin müdahalesi dışında özel bir akit niteliğinde olup gerçekleşmesi için iki şahitin huzurunda yapılmış olması yeterliydi.¹⁰ *Mehr* konusunda ise daha önce babaya ödenen bedel kadınının hakkı olarak kabul edilmişti. Ailenin hukuki anlamda kuruluşuyla ilgili bir diğer önemli nokta ise bağtın geçerli olabilmesi için imam ya da kadı gibi bir din görevlisinin önünde gerçekleşmesi zorunluluğunun bulunmayışıydı.¹¹ Feodal dönemin kanonik hukukundaki uygulamanın aksine din görevlisinin bu akde duayla katılımı geçerlilik için aranan bir şart olmayıp, sonradan yerleşmiş bir gelenektir.¹² Geleneğe dayalı bu uygulama zamanla nikah kıymayı ken-

⁶ Joseph Schacht, “Nikah” *İA*, MEB Yay., İst. 1964, c. 9, s. 258

⁷ Osman Keskiöglü, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, TDİ Yay., Ank. 1988, s. 207

⁸ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, AÜHF Yay., Ank., 1974, s. 4

⁹ Sava Paşa, *İslam Hukuku Tarihi*, c.1, TDİ Yay., Ank. 1955, s. 199

¹⁰ Şahitler sayısının iki olması üzerinde dört büyük mezhep anlaşmışsa da cinsiyetleri konusunda ayrılıklar meydana gelmiştir. Şafi, Hambeli ve Maliki mezhepleri iki şahidin de erkek olması esasını benimserken Numan bin Sabit'in kurucusu olduğu Hanefi mezhebi bir kadın ve bir erkeğin şahitliğini geçerli kabul etmiştir. Bkz., Sava Paşa, age., 1955, s. 200 vd.

¹¹ Necmettin Feyzioğlu, “Cumhuriyetin 50. Yılında Medeni Nikah”, *Medeni Kanun'un 50.Yılı*, İÜHF Yay., İst. 1973, s. 236

¹² Feodalizmin XI. yüzyıldaki evrimi, toprak mülkiyeti temelinde soy yapısının sağlamlaşması, kocanın ve babanın iktidarının perçinleşmesi yönündeydi. Bu durumda evlilik, aristokratik soy ilkesiyle Kilisenin hiyerarşi ilkesinin ortak paydası oluyordu. Kilise, babalar arasında yapılan evlilik anlaşmalarını, incest, egzogami, monogami yönünden irdellemek adına denetlemeye başladı ve yavaş yavaş evlilik konusundaki tek yetkili merci oldu. Örneğin 1080 yılında Kuzey Fransa'da Kilise tüm yetkileri elinde topladı. Ruhani yasa bir kez örf yasasına üstün sayıldıktan sonra, bölgeden bölgeye deği-

dilerine meslek edinen kimselerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Bu türden görevlilere Mekke'de *Mumlik* adı verilirken, Mısır'da *Fakih* ya da *Akkadü'l-enkiha* denilmekteydi.¹³

I. Osmanlı'daki Uygulama

Osmanlı ailesi kavramı tıpkı Osmanlı kültürü kavramı gibi oldukça geniş bir anlamı ifade etmektedir. Herşeyden önce bu aile Türk ve Müslüman aile ile sınırlı olmayıp imparatorluk bünyesinde farklı coğrafya ve iklimlerde yaşamlarını sürdüren hangi sosyal kökenden ve dinden gelirse gelsin varlığı üyesi olduğu kompartımanın varlığıyla anlam kazanan zımmi ya da müslüman tüm unsurları içermektedir. Ve bu aile kuruluşundan itibaren çeşitli dönemlerde değişimler de yaşamıştır. Millet sistemi içinde sosyal yapının harcını oluşturmuş olan bütün unsurlar bağlı oldukları kendi hukuklarının düzenlemelerine tâbi olmuşlardır. Ailenin yaşadığı sosyal çevre, kır - kent ayrımı, eğitim düzeyi farklılıklar arz etse de genel itibariyle bakıldığında belli bir akit sistemiyle bağlı buldukları imparatorluğun ayrılmaz bir parçasıdır. Osmanlıların henüz beylik geleneklerini canlı olarak yaşadıkları dönemden itibaren aile kavramına ayrı bir önem verdikleri dikkati çekmektedir. Kuruluş dönemiyle ilgili olarak en önemli kaynaklardan biri olan Aşıkpaşazade ailenin önemini şu satırlarla vurgulamaktadır: “Bu alemde maksud olan birkaç şeydir: Oğul evlendirmek, kız çıkarmak ve dünyadan ahrete iman ile gitmek”¹⁴ Anlaşıldığı üzere aile ve evlilik kurumu eski geleneklerin de yönlendirmesiyle sağlıklı bir toplumsal yapının temel unsuru sayılmaktaydı. Bu nedenle kuruluşu özel bir önem taşımaktaydı.

Kaynaklandığı hukuk nedeniyle nikah, teoride devletin müdahalesi

şen örf yasalarının yerini tek bir yasa, Kilise yasası aldı. Kısa süre sonra da kodifiye edildi. Böylece XIII. yüzyılda, Phillip August zamanında bu süreç tamamlanmış ve tüm Avrupa'da evlilikler aynı kurallara tabi kılınmıştı. Georges Duby, *Medieval Marriage. Two Models from Twelfth Century France*, Baltimore and London 1978, s. 130 vd.

¹³ Coşkun Üçok- Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Savaş Yay., Ank. 1993, s. 73

¹⁴ Refik Turan, “Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Türk Ailesi”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, BAAK Yay., Ank. 1993, s. 82 vd.

dışında kalmakla birlikte uygulamada ortaya çıkabilecek olumsuzlukları giderme kaygısı devletin bu konudaki iradi müdahalelerini zorunlu kılmıştı. Osmanlı Devleti'nde yargı yetkisine sahip olan kadının görevleri arasında nikah kıyma işi de bulunmaktaydı.¹⁵ Kadının hazır bulunduğu nikahlardan sonra düzenlediği belgeye “*hüccet-i nikah*” denilirdi.¹⁶ Başlangıçta tarafların kadıya başvurma zorunluluğu yokken Kanuni dönemi ile birlikte kadıdan izin alma usulünün yerleştiğini görmekteyiz. Kadıların görevlerini belirleyen kaza beratlarında nikah akitleri “*ukud-u enkiha*” da yer almıştır. Kanuni döneminin önde gelen hukuk bilginlerinden Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin fetvalarından da anlaşıldığına göre kadının nikah kıyması 16. yüzyılda benimsenmiş bir yöntemdi. Aslında nikahın geçerliliği için kadı iznininin gerekliliği yönündeki bir düşüncüyü Burhan el- Din Mahmut b. Maza , “*Muhit*” adlı eserinde dile getirmişti. Ebussuud Efendi ise burada sadece idare hukukuna taalluk eden bir yasağın söz konusu olduğunu, kadının izninin akdin hukuki değeri bakımından şart olmadığını ileri sürmüştü.¹⁷ Osmanlı'da ki temel hukuk kitaplarından birini kaleme almış olan İbrahim el-Halebi ise eserinde tarafların iki şahit önünde evlilik yönündeki irade beyanını yeterli görmüştü.¹⁸ Mülteka yazarına göre iki akidciden her birinin, diğerinin sözünü işitmesi şarttı.

¹⁵ Bu uygulamanın örneklerine Osmanlı öncesi Anadolu'da Selçuklular'da da rastlanılmaktadır. Sivas Kadılığına atanan Meşhur alim Kutbettin Şirazi'nin görevlendirmeyeyle ilgili menşurunda nikah akitlerine de yer verilmesi aynı yaklaşımın Samsun kadısı Nizamettin Mehmet için sergilenişi uygulamanın kökenleriyle ilgili ipuçları vermektedir. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK Yay., Ank. 1958, ss. 42-43

¹⁶ G. Jaschke, “Türkiye'de İmam Nikahı”, çev., Ahmet Mumcu, *Sabri Şakir Ansay'a Armağan*, AÜHF Yay., Ank. 1964, ss. 11-34

¹⁷ Jaschke; age., 1964, s. 15 vd. Bununla birlikte Kadılar tutmakla yükümlü buldukları sicil defterlerine nikah işlemlerini de kaydederlerdi. Bu defterlere kaydedilen nafaka , miras, nikah gibi işlemler şer'i mahkemelere özgü bir yöntemle kaleme alınır ve bu tahrir yöntemi sakk-ı şer'i olarak adlandırılırdı. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilatı*, TTK Yay., Ank. 1984, 109-116

¹⁸ “Şayet şahitlerin yanında ma zen ve şüveym (biz karı kocayız) dese nikah münakid olmaz. Ancak nikah ve tezvic lafızlarıyla ve halde aynın mülk kılmaması için vaz olunmuş bir kelime ile sahih olur” İbrahim el- Halebi; *Mülteka'l Ebhur*, Salah Bilici Yay., İst. 1989, c. I, s. 104

Teoride tartışılmasına karşılık uygulamada kadı izninin nikahta geçerli olduğu kabul edilmiştir. 1655'da İstanbul'a gelen, kaldığı 9 ay içinde İzmir ve Bursa'da da bulunan Fransız seyyah Jean Thevenot, seyahatnamesinde ailenin kuruluş sürecini şu şekilde aktarmıştır: “Şayet birisi evlenmek isterse, evlenmek istediği kızın ebebeynleri ile kızlarına verecekleri çeyizin miktarı hakkında anlaşır ve bu anlaşmada kadı, iki şahidi ile birlikte bulunur, bu kadı evlenme şartlarını ve kocanın hanımına vereceği dulluk gelirini yazar.”¹⁹ Aynı şekilde IV. Mehmet'in saltanatı sırasında İngiltere elçisi olarak İstanbul'da görev yapan Winchesley Kontu'nun katibi Paul Rycaut Türklerle ilgili eserinde evlenmeyi medeni bir sözleşme olarak anlatır: “Türkler arasında evlilik kutsal ve namuslu bir şey, insanların sayısını arttırmak için bir amaç olarak görülür. Buna karşılık imamların bu ihtişamlı birleşmede pek az görevleri vardır. Sanki olay tamamen medeni bir şeymiş gibi, kadının önüne gidilir, erkek şu veye bu kadını kendine eş olarak aldığını söyler, ayrılma ve ölüm halinde eşine belirli bir miktar parayı vereceğini taahhüt eder.”²⁰

İmparatorluğun ilk yüzyıllarında kadınlar gördükleri iş karşılığında para talep etmemekteydiler. Geçimlerini kendilerine tahsis edilen vakıfların gelirleriyle sağlıyorlardı. Bu uygulama zaman içinde yetersiz kalıp yolsuzluklara neden olduğundan I. Beyazıt zamanında veziriazamlık görevinde bulunan Çandarlı Ali Paşa'nın uygulamasıyla harç usulüne geçilmiştir. Bu dönemde belirlenen ilk mahkeme harçları arasında oniki akçe olarak saptanan nikah harçları Fatih döneminde bakire nikahı için otuziki, dul nikahı için onbeş akçe olarak kabul edilmiştir.²¹

Osmanlı uygulamasında kadıya verilen nikah resminin yanısıra tımar beyine ya da sancak beyine verilen bir resim daha vardı ki bu 'arusane' adıyla alınırdı.²² Bununla ilgili düzenlemelere Fatih'in Teş-

¹⁹ Jean Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, çev. Nuray Yıldız, Tercüman Yay., İst. 1978, s. 135

²⁰ Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, John Starkey and Henry Brome, Britain 1668, s.79

²¹ M. Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunda Evlenme”, *Osmanlı Araştırmaları*, Enderun Yay., İst. 1982, c. 3, s. 4

²² Bu vergi Osmanlı topraklarındaki zimmilerden müslümanlardan alınan miktarın yarısı oranda alınmakla birlikte kimi durumlar da tersi sözkonu-

kilat Kanunnamesinde rastlanmaktadır. Burada yer aldığı ifadesiyle “ Ve kuzat bir sicilden ve hüccetten otuziki akçe ve suret-i sicilden oniki akçe ve imzadan oniki akçe alalar. Ve kısmet-i emvalden binde yirmi akçe ve nikahtan biki ise otuziki, seyyibe ise onbeş akçe alalar” denilmek suretiyle konuya açıklık getirilmiştir.²³ Bu verginin miktarı evlenecek kızın ilk evliliğini yapıp yapmadığına göre değiştiği gibi bölgeler arasında da farklılıklar gösterirdi. Örneğin II. Beyazıt dönemine ait 1487 tarihli Hüdavendigâr Livası kanunnamesinde bu bedel “cihazlı kızdan altmış akçe ve avretten kırk akçe” olarak belirlenmişti.²⁴ Arusane vergisi aralarında cürüm, bennak ve mücerret gibi vergilerin bulunduğu Rüsüm-ı Örfiyye'den sadece biriydi. Bu türden vergiler devletin yürütme ve uygulama görevini yapmakta olan örf organlarınınca bu hizmetleri karşılığında reayadan alınmaktaydı.²⁵ Ancak zaman içinde bu vergilerin reaya tarafından yük olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. 1512 tarihinde hükümdar olan I. Selim'e sunulmak üzere Ali bin Abdülkerim Halife tarafından kaleme alınan bir rapordan bu durumu tespit etmek mümkündür. Raporun yazarı ülkedeki olumsuzluklardan sözettiği bu çalışmada kanunnamelerde yer alan bu vergiyi yadırgamakta ve bunun şeriatte yeri olmadığını belirtmektedir. Onun beklentisi halkın üzerinde ağır bir yük olan bu verginin bir an evvel kaldırılmasıydı. “ *Bizim ey aziz sultanımız, bu ne hikmettir, ne revadır kim baylardan ve yoksullardan evlenür olsa gerdek değdi, elbette 66 akçe almak ne revadır, bu ne kitapta vardur ya nerede vardur? Kanun-i örfse Padişahlar Kanun-u şer'i- Nebevi den taşra de-*

su olabilmekteydi. Örneğin 18. yüzyılda Mora'daki zımmiler bu vergiyi müslümanların iki misli olarak 120 ve 60 akça olarak ödemekteydi. Neşet Çağatay, “ Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *DTCFD*, Ank. 1947, V/5

²³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Yay., İst. 1990, c. I, s. 330

²⁴ Aynı kanunnameye göre “ resmi nikah dahil alası dinar ve ednası oniki akçedir. Ve mutavssıt-ül-hal nakihle menkuha hallerde alınır ve bir kimesne ki avretin tatlik idüp gine nikah itse resmi nikah alınur amma resmi gerdek alınmamak örf-i maruftur” Bu rakam Kanuni dönemine ait 1528 tarihli Karaman Vilayeti kanunnamesinde de aynı miktarda belirlenmiştir. Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar*, İÜTE Yay., İst. 1943, s. 4 ve 45

²⁵ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cem Yayınevi, İst. 1995, c. II, ss. 189-190

ğildir. Fakir vardır, ömründe 100 akçeye malik olmaz. Altmış akçeyi gerdek resmi deyu alırlar ve 25 akçe resm-i kadı deyu alırlar ve 4-5 akçe imam hoca alır ve 2-3 akçe müezzin hoca alır ve 4 akçe mahalle kethüdası ve 20 akçe yiğit...alır ve 10 akçe asesbaşı alır. Ve imdi bu fakir bir pula malik değildir, nice itsün"²⁶ şeklindeki yakınması varolan şikayetlerin dile getirilmesinden ibaretti.

Resm-i arus ile ilgili şikayetler ödenecek miktarın yüksekliğiyle sınırlı değildi. Zaman zaman subaşı ve voyvodaların sebep olduğu suistimaller merkezi hükümetin acil önlemlerini gerektiriyordu. 1565 tarihli bir adaletnamede " kudretli olan kimselerin" reayanın kızlarını, ebebeynlerinin rızası olmaksızın istedikleri kimselerle zorla nikah ettirdikleri bildiriliyor²⁷ ve bu durumun acilen önlenmesi talimatında bulunuluyordu. Anadolu ve Suriye'deki bütün beylerbeyliklerinde adı geçen zorbalığı yasaklayan benzeri ifadeler H. 1005 tarihli adaletnamede de yer almıştı.²⁸ Devlet belli dönemlerde yayınladığı adaletnamelerle şikayet konusu olan uygulamaların yanısıra bu konuyla ilgili düzenlemeler de yapmaktaydı.

Geniş bir alan üzerine yayılmış olan Osmanlı Devleti'nde kadının yetişemediği bölgelerde onun görevini Naip adıyla yardımcılarını üstlenmişti.²⁹ Ancak devletin XVII. yüzyıl sonrasında içinde bulunduğu özel koşullar düşünüldüğünde Naiplik kurumunun da kimi durumlarda

²⁶ Topkapı Sarayı Arşivi'nde 3192 numarayla kayıtlı olan bu risale ile ilgili olarak bkz. Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, MEB Yay., Ank. 1969, s. 24 vd.

²⁷ " subaşıdan ve sipahiden ve voyvodalardan ve naiplerden ve ahali-i vilayetten kudretli olan kimesneler fukaranın kızlarını velilerinin rızası olmadan cebriyle istedikleri kimesnelere nikah ettirip ve avretlerini boşatıp muratları olduğuna tezviç edip....." Bu adaletnamenin tam metni için bkz. Mustafa Akdağ, *Celali İsyancıları*, DTCF Yay., Ank. 1963, ss.258-259

²⁸ Halil İnalcık, "Adaletnameler" *Belgeler*, TTK Yay., Ank.1967, c. 2, ss. 84-85

²⁹ Örneğin İstanbul'daki Kadıların idari işlemlerde zamanla yetersiz kalmaları üzerine 23 Ocak 1556 tarihinde çıkarılan bir fermanla İstanbul Kadısı'na ihtiyaç hissedilen yerlerde hukuki işlemleri yürütecek mahkemeler açma ve buralara naip atama yetkisi tanınmıştı. Buralarda yapılan işlemlerin hukuka uygunluğu konusunda da titiz davranılmıştı. 1680 tarihli bir fermanla " şer-i şerife mugayir nikah akdi ve sak tahriri nedeniyle" kapatılan Balat Mahkemesi'nin durumu buna işaret etmektedir. Bkz., Uzunçarşılı, age., 1984, s. 272

yetersiz kaldığı bilinmektedir. Böyle hallerde kırsal bölgelerde imam-lar kadının yardımcısı gibi hareket etmişlerdir. Nikah akdinin mahkemedede düzenlenmesinin mümkün olmadığı ya da çiftlerin kaza merkezinden uzak olmaları gibi durumlarda nikahın kıyılması işi o yerin imamına bırakılıyor ve kendilerine bu işle görevli olduklarını belirten bir izinname veriliyordu.³⁰ Bu örfi hukukun kamuya yönelik düzenlemelerinin bir sonucuydu. 1553-1555 yılları arasında Anadolu'yu gezen Alman seyyah Hans Dernschwam bununla ilgili şu bilgileri vermektedir: “*Erkek hakimin yanından hakimin izin belgesi ile birlikte imama gider. Kadın ve erkek birlikte evlenme iradelerini beyan ederler ve imam tarafından nikahla bağlanırlar.*”³¹

Evlilik bağının kurulması için nikahın mahkeme siciline kaydedilmesi gerekmektedir. Aksi durumlar karşısında meydana gelebilecek anlaşmazlıklarda devlet hukuki yaptırım uygulamaktaydı. H. 970 de Konya'da yaşanan bir olay bu durumu teyit eder niteliktedir. Süleyman Çelebi adındaki bir kişinin nikahında görünen Ayni binti Abdi adlı kadının nikahı üzerinde ortaya çıkan şüpheli durum karşısında siciller incelenmiş ve herhangi bir kayda rastlanılmamıştı. Kadının nikahın Berkuk bin Lütfü adlı bir şahıs tarafından kıyıldığı yolundaki savunması da itibar görmemiş subaşının kadıya müracatı uygun görülüp bu gayrimeşru durum sicile kaydettirilmişti.³² Bununla birlikte kıyılan tüm nikahların da sicile kaydettirildiğini iddia etmek doğru değildir. 1775-1800 yılları arasında Sivas'ta yaklaşık on nikahın sicile kaydettirilmiş olduğunu gözönünde tuttuğumuzda durum daha açık olarak karşımıza çıkar. Yapılan araştırmalar 25 yıllık bir süre içinde Sivas'ta kaydedili nikah sayısını on olarak belirlerken, 1772-1831 yılları arasında Sivas Ali Paşa Zaviyesinde 23 adet izinnamenin yer aldığı ortaya koymaktadır.³³ Bu da konuya daha dikkatli yaklaşılmasını zorunlu kılmaktadır.

³⁰ Davut Dursun, *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, İşaret Yay., İst. 1989, s. 272

³¹ Aydın; age., 1982, s. 9

³² İlber Ortaylı, “Anadolu'da 16. Yüzyıl Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler”, *Osmanlı Araştırmaları*, Enderun Yay., İst. 1980, c. 1, s. 37

³³ Saim Savaş, “Fetva ve Şeriye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, BAAK, Ank. 1992, c. 2, s.512

Elbette geleneksel kalıplar içinde yaşanan bir toplumda ataerkil uygulamaların doğal sonucu olarak evlenecek tarafların rızaları kadar velilerin tutumları da önemliydi. Hatta evlenecek çağda oğlu olan anne doğal olarak güçlü bir konumda sayılırdı. O zamana kadar bir kız seçmemişse eş ve dosta da danışarak bir gelin adayı belirler, iki baba veya en yakın erkek akraba aralarındaki anlaşmayı tamamlardı. Esnaf ailelerinde ise baba kendi meslek grubundan bir damat almayı tercih ederdi. Eş seçme durumunda en önemli husus iki ailenin de toplumsal statü ve yaşam şartları açısından birbirine uygun olmasıydı. Evliliğe engel oluşturacak kan veya süt ilişkisi veya din ayrılığı gibi bir durum söz konusu değilse kızla erkek birbirlerine nişan hediyesi verir ve evlilik mukavelesi hazırlanırdı.³⁴

Velilerin belirleyiciliği son noktada önemli bir unsur olmakla beraber tarafların birbirlerini çoğunlukla görmedikleri gerçekçi bir yaklaşım değildir. Evlilik öncesi taraflar arasında bugünkü anlamıyla nişan olarak değerlendirilebileceğimiz ve namzedlik olarak anılan bir uygulamaya rastlanmaktaydı. Namzedlik uygulamasının belli bir süresi olmayıp bazen yıllarca sürebilmekteydi. Ancak bu durumlarda bile evlenecek tarafların rızası esas alınmaktaydı. Bu türden uygulamalarda taraflar arasında yaşanan olumsuzluklar da zaman zaman mahkeme kayıtlarına yansımaktaydı. Bu durumlara müslümanlar arasında olduğu kadar gayrimüslimler arasında da rastlanmaktaydı. 1790 Ocak'ında Üsküdar kadılığına başvuran Oberlos adlı zimmi Şile nahiyesi sakinlerinden Boyacı Papas namlı zimminin kızını küçükken nikahladığını ancak kız baliğa olduktan sonra babasının akdin gereğini yerine getirmediğini bildirmiş ve yetkili mahkeme Şile nahiyesi nainbine yazdığı hükümlerle konunun çözümümü istemişti.³⁵ Aynı şekilde 1764 Şubat'ında babası tarafından küçük yaşta nikah edildiği kişiye büyükbabası tarafından baliğ olduğu halde verilmeyen Habibe adlı kızın eşi Mustafa'ya verilmesiyle ilgili olarak Karamürsel nahiyesi nainbine yazılan hüküm benzer bir durumun farklı dinlere mensup gruplar arasındaki yansımalarıydı.³⁶ Kimi durumlarda kızın namzedliğine rıza göstermediği de görülüyordu. Bu durumda sağire kız bülüğe er-

³⁴ Raphaela Lewis, *Osmanlı Türkiye'sinde Gündelik Hayat*, Doğan Kardeş Yay., İst. 1973, ss. 102-104

³⁵ BOA; İstanbul Ahkam Defterleri; nr. 5, s. 45, hüküm no. 136

³⁶ BOA; İstanbul Ahkam Defterleri; nr. 7, s. 13, hüküm no. 41

diği vakit kadıya başvurarak itirazını ortaya koyabiliyordu. Örneğin Tokat'ta Mahmut Paşa mahallesinden Rukiye binti Süleyman mahkemede, babasının kendisini evlenmek vadiyle Mustafa bin Abdullah'a "namzed" ettiğini ve aralarında geçerli bir nikahın bulunmadığını belirterek "...ben akile ve baliğa ve akila-i faile muhtar olduğum ecilden nefsimi ahara tezvice izin murad eylerim..." demiş ve bu isteği mahkeme tarafından kabul edilmişti.³⁷ Hatta bu sadece namzetlik kapsamında kalmayıp nikah söz konusu olduğunda akdin feshedilmesine kadar gidebiliyordu ki bu uygulama *hıyar-ı bülüğla nikah feshettirme* adıyla anılmaktaydı.

Osmanlı'da aile birliğinin kuruluş süreciyle ilgili temel konulardan birisi de mehr'dir. Mehr İslam hukukuna göre erkeğin kadına verdiği ve tamamen kadının tasarrufunda bulunan para ya da maldır.³⁸ Mehr miktarı olarak belirlenen para peşin verilebileceği iki ayrı kısımda da verilebilirdi. Peşin ödenen kısma *mehri muaccel* ya da *mukaddem*, ertelenmiş kısma ise *mehri müeccel* ya da *muahhar* denilirdi.³⁹ Mehirsiz evlilik gerçekleşmezdi.⁴⁰ Eğer nikah akdi sırasında bu miktar belirtilmemişse kadının sosyal çevresindeki örneklerden yola çıkılarak mehr-i misl belirlenirdi.

Mehr Osmanlı kadını için evlendiği erkeğin toplumsal statüsü ve servetiyle doğru orantılı olarak belirlenmekteydi.⁴¹ Mehrin miktarı ko-

³⁷ Savaş; agm., 1992, ss. 512-514

³⁸ Mehr bedeli bugün feodal ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı bölgelerde sıkça rastlanan başlık parasından farklı bir uygulamadır. Başlık parası benzeri uygulamalar eski Türklerde de görülmektedir. Doğrudan kızın ebebeynlerine verilen ve "kalın" olarak tabir olunan bu malın verilmiş amacı kızın terbiyesi için sarfedilen masraflara ortak olma düşüncesidir. Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İÜHF Yay., İst. 1947, s. 334 vd., Mehr ise kadının kendisine verilmekte ve para dışında gayrimenkul de olabilmektedir. BOA, İstanbul Ahkam Defterleri, n. 2, s. 299, hüküm no. 1002

³⁹ Mehr hakkında geniş bilgi için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslamiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*, İÜHF Yay. İst. 1950, ss. 121-150

⁴⁰ Mehr konusu başlı başına bir inceleme konusu olup Osmanlı hukukçularının da özel olarak ilgilendikleri bir meseledir. Bu konuda yetkin bir çalışma olarak bkz. Colin İmber, "Women, Marriage and Property", *Studies in Ottoman History and Law*, Isis Yay., İst. 1996, ss. 263-287

⁴¹ Kimi durumlarda tersi de sözkonusu olabilirdi. Öyleki hanım sultanlardan

nusunda mezhepler arasında da bir fikir birliği bulunmamaktadır. Hanefi ve Maliki hukukçular bir alt sınır belirlerken, Şafii ve Hanbeli hukukçular asgari miktar konusunda sessiz kalmışlardır.⁴² İbrahim el-Halebi ise eserinde alt sınırı on dirhem olarak belirtmişti.⁴³ Osmanlı'da mehrin belirlenişinde gelenek ve bölgesel unsurlar da etkili olmaktadır. Örneğin Bursa'da yaşayan Horasanlı Hüseyin, Ağustos 1484'de Hüseyin kızı Paşa'yı 2300 akça ve kırmızı boyalı 70 men Tebriz ipeği karşılığında zevceliğe almıştı. Aynı şekilde Temmuz 1485'de düzenlenen bir nikah sözleşmesiyle Cafer adlı kimse Hızır kızı Hatun-Paşa'yı vekili Yusuf önünde Ali ve Mürüvvet oğlu Mehmet tanıklığıyla 1000 akça mehr üzerine nikahlamıştı.⁴⁴ Mehr muaccelin aksine mehr müeccelin ödenmesi sırasında sorunlar yaşanmaktaydı. Kasım 1758'de Karamürsel'e tabi Halidere köyünde henüz ondört yaşında bulunan Hava kocası Musa tarafından mehr bedelinden mahrum bırakılacak şekilde haksız muameleye tabi tutulmuş, bu durum üzerine kızın annesi Emetullah hatun tarafından mahkemeye başvurulmuştu.⁴⁵ Mart 1756'da Silivri'de vefat eden Ahmet adlı kimsenin terekesinden kardeşleri ve eşi kanuni paylarını almış oldukları halde sonradan eşi Fatma'nın mehr bedelini bahane ederek sorun çıkarması kayınvalideyle gelini yargı önünde karşı karşıya getirmişti.⁴⁶ Talak durumunda koca mehr mücceli ödemek zorunda olup aksi halde devlet

biriyle evlenen bir erkek elbette bu hususu göz önünde tutmak zorundaydı. Hanedan evlilikleriyle ilgili klasikleşmiş bir çalışma olarak bkz. A. H. Alderson, *Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford at The Clarendon Press, London 1956, s. 85 vd.

⁴² Osmanlı devletinde bu konuda her hangi bir müdahale olmamakla beraber yalnızca yeniçeriler için bir üst sınır getirildiği görülmektedir. Bunun arkasında yatan temel neden yüksek miktarda mehr ödemek zorunda kalan yeniçerilerin bu parayı kanuna aykırı yollarla edinmeleri endişesiydi. Bu amaçla Yeniçeriler bakire ile evlendikleri durumda en fazla 1000 akçe, dul ile evlendikleri takdirde ise en fazla 600 akçe mehr ödeme hakkına sahipti. Ayrıntı için bakınız M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yay., İst. 1996, ss. 318-319

⁴³ El-Halebi, age., 1989, s. 111 vd.

⁴⁴ Halil İnalçık, "Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Belgeler*, TTK Yay., Ank. 1981, c. 10, s. 14, ss. 74 ve 86

⁴⁵ BOA, İstanbul Ahkam Defterleri, n. 5, s. 28, hüküm no. 92

⁴⁶ BOA, İstanbul Ahkam Defterleri, n. 4, s. 70, hüküm no. 188

müdahale edebilirdi.⁴⁷

Boşanmanın dışında ölüm hali durumunda da kadına nikah akdi sırasında vaad edilen mehr bedeli ödenirdi. Tereke defterleri üzerinde yapılmakta olan çalışmalar Osmanlı sosyal tarihinin ayrılmaz bir parçası olan aile hakkındaki bilgilerimizi de zenginleştirmektedir. Nitekim 17. yüzyıl İstanbul tereke defterleri bu konuda zengin bir malzeme ihtiva etmektedir. Bu kayıtlar arasında tesbit edilebilen en az mehr 80 akçe olup Ayşe binti Abdullah'a aittir. Kocası es-Seyyid Mehmet'ten arda kalan 4451 akçe tutarındaki terekeden 80 akçe mehr alacağı kaydedilmiştir. Buradan edinilen bilgiye göre düşük miktarda mehre sahip olan kadınlar köken olarak binti Abdullah olup orta tabakada yer almaktaydılar.⁴⁸ Yine bu defterlerde 100.000 ve üstündeki miktarlarda mehre sahip kadınlara da rastlanmaktadır. Sayıları çok olmamakla beraber bu kadınlar ve eşleri köken olarak hür asıllı olup, çoğunlukla geniş servete sahip ilmiye mensuplarıydı. Örneğin babası ve kocası ulemadan olan Fatma Hatun'a kocası Mehmet Efendi'nin bıraktığı 1.082.219 akçelik terekeden 110.000 akçe mehr bedeli kalmıştı. Yine Kahire'de vefat eden Ahmet Efendi'nin terekesinden zevcesi Hadice Hatun'a 240.000 akçelik mehr bedeli düşmüştü.⁴⁹

Mehr kadına hukuk gereği verilen ayni ya da nakdi bir bedel olmakla birlikte başlık parası ve çeyiz gibi gelenek ve göreneğin getirdiği uygulamalar da varlığını sürdürmeye devam ediyordu. Ancak bu gibi gelenekler zaman zaman ciddi rahatsızlıkların yaşanmasına yol açabiliyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde özellikle büyük kentlerde başlık parası ve kıza verilecek çeyiz evlilik çağında çocuğu bulunan aileler için önemli bir sorun oluşturuyordu. Örneğin bu gibi masraflar Kayseri halkı için ciddi sorunlar doğurmaya başlayınca kent ileri gelenleri biraraya gelerek kararlar almışlardı. Alınan kararlar sonucunda Kayseri halkı gelir düzeyine göre üç gruba ayrılıyordu. Birinci gurup "*Eşraf-i kiram ve kudretli vücuhtan*" olanlardı ki bunlar kızları için yapacak-

47 BOA, İstanbul Ahkam Devletleri, n. 2, s.100, hüküm no. 340, Saliha adlı bir kadının sabık kocası İbrahim'den alamadığı ikiyüzelli "guruşluk" mehr müccel bedelinin mübaşir marifetiyle alınmasına dair hüküm.

48 Said Öztürk, *Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, Osav Yay., İst. 1995, ss. 222-224

49 Öztürk, age., 1995, ss. 225-226

ları düğünlerde, nikahın gerçekleşmesinden iki gün önce “Şerbet meclisi” toplayıp bin kuruş Mihr-i müeccel ve beşbin kuruş Muaccele ve elbise bedeli için belirlenecek parayı alacaklar ve buna karşılık 20 kat elbiseyi kızlarına vereceklerdi. Yine alınan kararlar gereği düzenleyecekleri düğün törenlerinin süresi bir haftayı aşmayacaktı. Orta halli halkın oluşturduğu ve “*Hacıyan*” olarak anılan ikinci grup mensuplarının ise yediyüzelli kuruş müeccel ile üçbin kuruş muaccele almaları, elbise karşılığında da 15 kat çeyiz vermeleri uygun görülüyordu. Ekonomik anlamda en altta yer alan yoksul sınıflar ise duruma göre ikiyüzelli kuruş müeccel ve beşyüz kuruş muaccele alacaklar, elbise bedeli karşılığında ise beş kat elbiseyi çeyiz vereceklerdi. Belirlenen miktarların dışında çeşitli adlarla alınan hediyeler de yasaklanıyordu.⁵⁰ Benzer önlemlere diğer Anadolu kentlerinde de rastlanmaktaydı. Tokat, Niksar, Karakuş ve Erbaa naiblerine gönderilen 7 Şevval 1249/ 1834 tarihli buyruğunda, köylerde kız tarafına 800-1500 kuruş verilmedikçe nikah yapılmamasının adet haline geldiğine bu itibarla yoksul ailelerinin çocuklarının uzun süre evlenemediklerine dikkat çekilmekte, bu olumsuz durumu önlemek amacıyla başlık parasının 250-150-100 kuruş olmak üzere üç dereceye ayrılarak belirtilen miktarın üstünde para istenmemesi talep edilmekteydi.⁵¹

II. Tanzimat Sonrasında Aile Hukukuna Dair Düzenlemeler

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma çabalarının yoğun bir şekilde yaşandığı dönem Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunması ile (3 Kasım 1839) başlayan Tanzimat dönemidir. Bu süreç içinde siyasal mekânizma varolan yapıdan uzaklaşıp evrilirken, siyasi yapıyı belirleyen hukuk düzeni de kodifikasyon çalışmalarıyla değişime uğradı. Yeni kanun gereksinimini zorlayan etkenler yalnızca siyaset ve yönetim alanlarında reformlar yapma sorunu değil batı uygarlığı ile artan ilişkileri de çağın gereklerine uygun olarak kurallara bağlama sorunuydu.⁵² Bunun başlıca iki sonucu olmuştu: Birincisi, batıdan alınan bu kanunlarla hukuki meşruluk ve yasallık gibi temel hukuk kavramla-

⁵⁰ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yay., Ank. 1991, ss. 326-327

⁵¹ Savaş, agm., 1992, ss. 523-524

⁵² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yay., Ank. 1973, s. 215

rı ülkenin gündemine giriyordu. İkinci olarak, din ve mezhep ayrılıklarını aşan, herkes için geçerli ve standartlaştırılmış yeni yasalar oluşturulmaya çalışılarak laikleşme yolunda ilk adımlar atılıyordu.⁵³ Örneğin aileyle ilgili olarak daha II. Mahmut zamanında başlamış olan girişimler ve sonrasında süreçte 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi Medeni Kanuna doğru ileri bir adımı oluşturuyordu.⁵⁴

Tanzimatla birlikte yoğunlaşan batıya yöneliş ve batılı yaşam anlayışının biçimsel haliyle de olsa Osmanlı seçkinleri arasında yayılmaya başlaması pek çok konuda olduğu gibi aile kurumunun da sorgulanmasına olanak sağlamıştır. Bu dönemde devletin evlilik ve boşanma süreçlerini daha sıkı bir kontrole tabii tuttuğu görülmektedir. Resmi durumun yanında önemli bir gelişme de aile, kadının toplumsal konumu gibi konuların Tanzimat aydınınının üzerinde kafa yordukları sorunlar arasında yer almasıdır. Aralarında Şemseddin Sami, Mithat Efendi ve Namık Kemal gibi isimlerin yer aldığı aydınlar geleneksel Osmanlı aile yapısını eleştirmeye başlamışlardır. Yapıtlarıyla hürriyet ateşini geniş kitleler arasında tutuşturmaya çalışan Namık Kemal aile başlıklı makalesinde konuyu şu şekilde dile getirmiştir. “*Derdin ne ciğerpareni kendin isteyip onun istemediği bir ecnebinin yatağına vermek için pamuk şiltelerinden kara toprağa tahvil etmeğe sebep olursun. Ne zamana kadar valideler kızlarını satılık meta gibi, senerce her gün bir esir bakışlı görücünün nazar-ı muayıbcuyanesine arzettikten sonra hediyelik bir cariye gibi, bir kerecik bile rızasını sormaya tenezzül etmeksizin kendi beğendiği bir adamın eline teslim edecek?*”⁵⁵ Namık Kemal ayrıca Zavallı Çocuk adlı eserinde de görücü

53 Bülent Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri*, Der Yay., İst. 1992, ss. 80-83

54 Bu kanunname özellikle toprağa bağlı ailenin oluşumunda uzun vadede yapısal değişikliklere yolaçan bir işleve sahip olmuştur. Çukurova, Amik, Maraş gibi göçebe iskanının yoğun olduğu yerlerde aşiretlerin yeni hayatı, önce Ege bölgesinde ardından Çukurova’da başlayan monokültürel tarımın yarattığı toprak işçiliği kır ailesinin sosyo-ekonomik yapısını etkileyen sonuçlardandır. Bkz. İsmail Doğan, “Tanzimat Sonrası Sosyo-Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, BAAK., Ank. 1992, c.1, s.184

55 Sema Uğurcan, “Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü”, *150. Yılında Tanzimat*, TTK Yay., Ank. 1992, s. 505

usulü evliliği ve yanlış uygulamaları eleştirmiş bu yaklaşım devrin diğer yazarlarınca da benimsenmiştir.

Kadın örgütlerinin toplumsal yapı içinde yer edinme çabalarının görünmeye başladığı Meşrutiyet devrine göre erken bir dönemi işaret eden bu tarihte erkekler tarafından dile getirilen bu türlü düşünceler idarenin konuyla ilgili olarak daha duyarlı davranarak, tedbir alma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.⁵⁶ Meclis-i Ahkam-ı Adliye 1844 yılının Mayıs ayı sonlarında konuyla ilgili aldığı kararı bir ferman ile halka duyurmuştur. Yeni düzenlemenin getirdiği en büyük yenilik yetişkin kızlar ve dul kadınların, velilerinin izni olmasa bile, şer'an mani olmadığı durumlarda kadı izni ile evlenebilmelerini mümkün kılmasıydı. Böyle bir durumda kadının izniyle gerçekleşecek nikahı velinin feshettirme hakkı bulunmamaktaydı. Bu husus fermanında şu şekilde yer almıştı: “*Velisinden izn talep ettikçe, gazez-i faside veyahut bir güne icra-i nefsaniyetine binaenizinden iba (sakınma) ve imtina eylese bile, izn ve la kaziyetin izn ve icazetiyle akd idip, badelkasd hüccet, iznim bulunmadan deyu veli-i mezbur, feshi nikaha kadir olmadığı ve izn-i kadı ile olan nikahın sıhhati, müttefik-i aleniye-i cumhur olduğu ve bundan böyle mani-i şeri yoğiken, tezvic hususuna bigayrı vech-i şer'i mümanaat eden baba ve sair velilere ta'zir tazim geldiği*”⁵⁷

Geleneksel uygulamaya yönelik ciddi bir zihniyet değişikliğini ortaya koyan fermanında bazı bölgelerde uygulanan ve aile birliğinin oluşumuna engel teşkil eden başlık gibi adetler de eleştiriliyor ve yasaklanıyordu. 1864 tarihli bir başka fermanında ise, Anadolu'nun bazı kaza ve köylerinde gayrı meşru bir şekilde kimi nahiye naiblerinin, kızları adeta açık arttırmaya çıkararak *söyletme* adı altında para alıp en çok parayı verene nikahladıkları ifade ediliyor, örf-i belde denilerek söyletme ve benzeri isimlerle kız evlendirmeleri yasaklanıyordu.⁵⁸

⁵⁶ Tanzimat dönemini aydınlarının kadın ve aileye yönelik düşünceleriyle ilgili olarak bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu; “Tanzimatta İçtimai Hayat” *Tanzimat I*, MEB Yay., İst. 1940, ss. 648-656

⁵⁷ Şerafettin Turan, “Tanzimat Devrinde Evlilik İlişkileri”, *İş ve Düşünce*, c. 2, no. 182, İst. 1956, s. 15

⁵⁸ Zaman zaman başlık, ağırlık ve nişan adı altında damat adayından para alınmasını yasaklayan ilan ve bildirimlerin de çıkarıldığı bilinmektedir. Bkz. Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi 1839-1876*, Uludağ Üniversitesi Yay., Bursa 1998, s. 27 vd.

Geleneksel yapıdan kopuşun her alanda aynı ölçülerde olmamakla beraber etkisini ciddi biçimde hissettirdiği bu asırda Osmanlı insanı ve ailesi Ortaylı'nın ifadesiyle belirtmek gerekirse: "devletin koyduğu hukuki kurallar ve uygulamadan geçen asırlara göre daha çok etkilenebilmiş, hukuki işlemlerin sayısında da bu nedenle artma görülmüştür. Ailenin geleneksel yapısının ve hukuki statüsünün buna rağmen her bölgede aynı yoğunlukta değiştiğini söylemek güçtür; ancak aileye ilişkin hukuki mevzuat ve uygulamalar, klasik devirdeki görünümünü kaybetmeye başlamıştır. Cemaatler kendi kapalı hayat ve gelenekleriyle yaşamaktan çok artık devletin koyduğu kurallara uyan standart idari işlemleri takip etmeye başlayan ve bürokratik kayıtlara konu olan ailelerden oluşuyordu."⁵⁹ Evlilik kurumu yalnızca başkent ve büyük şehirde değil her yerde hukuki işlemlere konu olurken, bu kayıtlar müslümanlarla sınırlı kalmayıp gayri müslimleri de kapsıyordu. Nitekim 1871 de yayınladığı "Turkish Harem and Circassian Homes" de Mrs. Harvey Osmanlı toplumunda evliliğin sanılanın aksine dini bir merasim olmayıp; eşlerin herhangi biri tarafından sebepsiz yere dahi bitirilebilen medeni bir kurum olduğu vurguluyordu.⁶⁰ Aynı şekilde Osmanlı topraklarını 1891'de ziyaret eden Lucy Garnett de 'Women of Turkey and their Folklore' isimli eserinde evlilikle ilgili olarak kendinden yüzyıllar önce bölgede bulunmuş olanlarla aynı doğrultuda izlenimler aktarmekteydi. Buna göre: "Türkiye'de evlilik dini bir merasim değildir. İslam hukukuna göre medeni bir olaydır. İmam nezaket icabı davet edilir, imzalanan kontratın iki şahit bulunmadıkça geçerliliği yoktur. Düğünün sonuna kadar çiftler birbirlerini hiç görmezler ve konuşmazlar; bazen bütün bu eğlence ve ziyafetlerin olması haftalar hatta aylar alabilir."⁶¹

Tanzimat sonrası kanunlaştırma hareketleri içinde aileye yönelik düzenlemeler diğer sahalara oranla yetersiz kalmıştı. Bununla birlikte aile kurumuna yönelik bazı önemli adımlar atılmıştı. Örneğin evlilik için en önemli koşullardan biri olan mehr konusundaki kimi sıkıntı-

59 İlber Ortaylı, "Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, BAAK, Ank. 1991, c. 2, s. 462

60 Gül Celkan, "19. Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Dolaşan Kadın Seyyahlar ve Eserlerindeki Türklerle İlgili İntibaları", *Erdem*, c. 5, sa. 15, Ank. 1989, s. 828

61 Celkan, agm., 1989, s. 828

larla ilgili ilk önlemler yine bu dönemde alınmıştı. Ekim 1874 tarihinde çıkarılan bir fermanla ülkenin yaşadığı ekonomik bunalım gözönünde bulundurularak mehr miktarına bir sınırlandırma getirilmiş ve evlenecekler dört gruba ayrılmışlardı.⁶² Fermana göre birinci grupta yer alan en zenginler mehr-i muaccel olarak 1000 kuruş, mehr-i müeccel olarak da 10 adet mecdiye yüzlüğü geçmeyen bir miktarı, dördüncü grupta yer alan fakirler de 30 kuruştan 100 kuruşa kadar mehr-i müeccel ve buna kıyasla belirlenecek uygun bir miktar mehr-i muaccel ödeyeceklerdi. Böylelikle devlet ortaya çıkması olası karışıklıkları bu yolla önleyecekti.⁶³

Şüphesiz Osmanlı hukuk tarihi yönünden olduğu kadar aile hukukuyla ilgisi açısından da 19. yüzyılın en önemli gelişmesi Mecelle-i Ahkamı Adliye'nin hazırlanması olmuştu. 1868-1876 yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyon tarafından 16 kitap ve 1851 maddeden müteşekkil olarak kazuistik yöntemle hazırlanan Mecelle daha çok borçlar hukukuna yönelik düzenlemeleri içermekteydi. Hanefi fikhî esaslarına göre düzenlenen ve başlangıçta bir çeşit medeni yasa gibi tasarlanmış olan Mecelle, kişi, vakıf, aile ve mirasa ilişkin hükümlerden yoksun kalmıştı.⁶⁴ Bunun temel nedeni ise ihmalden çok Mecelle'nin Nizamiye mahkemeleriyle ilgili olarak düzenlenmiş olmasıydı. 1864 sonrasında teşkilatlanan bu mahkemeler aile hukuku da kapsamı içine alan Şeri mahkemelerin dışında kalan işlerle ilgilenmekteydi. Ancak Mecelle'nin hazırlanışı bile medeni bir yasa-yaya giden yolun açılması anlamına gelmekteydi.

Tanzimat döneminin dikkat çeken uygulamalarından biri de uyruk-

⁶² Aslında bu türden kısıtlamalara farklı bölgeleri içerecek şekilde daha önce de rastlanmaktadır. 1865 yılı Ocak ayında Bolu ve Ankara'yı içerecek şekilde yayınlanan bir fermanla mehr miktarının sosyal tabakalara göre sınırlandırılması yoluna gidilmişti. İlber Ortaylı, "Ottoman Family Law and the State in the Nineteen Century", *Studies on the Ottoman Transformation*, İsis Yay., İst 1994, s. 144

⁶³ Aydın, age., 1996, s. 319

⁶⁴ Gerek İslam hukukunun ilk kez tedvin edilme girişimi olarak gerekse Türk hukuk tarihi açısından oldukça önemli bir aşama olan ve bu itibarla hukuk, tarih ve sosyolojik yönlerden pek çok araştırmacıya konu teşkil Mecelle ve hazırlayıcısı Ahmet Cevdet Paşa'yla ilgili olarak bkz. Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, TDV Yay., Ank. 1996

luk düzenlemeleri ve bunun aileyle ilgili doğurduğu sonuçlardır. 1869 tarihli Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi ile İslam dünyasında ilk defa olarak din hükümlerinden bağımsız bir uyruklu düzenlemesi gerçekleştirilmiştir. 1851 Fransız kanunundan etkilenen bu kanunda dolaylı bir biçimde müslim ya da gayr-ı müslim yabancılarla evlenen Osmanlı kadınının uyrukluğunda değişiklik olacağı belirtilmişti.⁶⁵ Bu yasak aslında imparatorluğun uyruklu politikasının bir sonucuydu. Kanunname çıkmadan önceki uygulamalara bakıldığında da bunun izleri görülmekteydi. Örneğin 1822'de yayınlanan bir buyrulduyla sünni Osmanlı kadınlarının İranlılarla evlenmesi yasaklanarak bu türlü nikah kıyanların cezalandırılacağı duyuruluyordu.⁶⁶ 28 Ocak 1851 tarihli bir iradenin Niş bölgesindeki Sırp Hıristiyan kadınların özerk Sırbistan prensliğindeki erkeklerle evliliğini yasaklaması, 26 Ağustos 1850 tarihli bir fermanla ise Selanik'te yaşayan Musevi kadınların buradaki Toskana uyruklu Musevi erkeklerle evlenmelerinin men edilmesi devletin uyruklu konusundaki tavrını ortaya koymaktaydı.⁶⁷

Kodifikasyon hareketleriyle birlikte devletin evliliğin resmi sürecine dair ciddi anlamdaki ilk girişimi 2 Eylül 1881 tarihli *Sicil-i Nüfus Nizamnamesi* ile gerçekleşti. Nizamnamenin 33. maddesine göre evlenecek taraflar müslüman ise şeriye mahkemesinden, gayrimüslim ise kendi dini reislerinden izinname alacaklardı. İmamların bir çeşit nikah memuru olarak görevlendirildiği bu düzenlemede izinname konusundaki duyarlılığını açık biçimde ortaya koyan siyasi otorite izinsiz nikah kıyan imamlar için de cezai yaptırımları gündeme getirdi.⁶⁸ 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi'nin 200. maddesine 14 Ağustos 1913'

⁶⁵ Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, MEB Yay., İst. 1996, s. 112

⁶⁶ 1874'te çıkarılan bir nizamnameyle bu yasağın devam ettiği görülmektedir. Bununla birlikte 1888 tarihli bir iradeyle bu türlü evliliklerin tarafları ve çocukları Osmanlı vatandaşı sayılarak vergi ve askerlikle yükümlü sayılmışlardır. Kurnaz, *age.*, 1996, ss. 113-114

⁶⁷ Devletin irade ve fermanlarla düzenlediği şartların aksi şekilde gerçekleşen evliliklerde bu nikahların geçersiz sayıldığı görülmektedir. Örneğin 1883'te Tire'de İran tebaalı bir erkekle evlenen kadının durumu tespit edilerek nikahı geçersiz sayılmıştır. Konuyla ilgili bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yay., İst. 2000, ss. 93-94

⁶⁸ Cin, *age.*, 1974, s. 288

te ikinci bir fıkra eklenerek izinname olmaksızın nikah kıyanlar için üç aydan iki seneye kadar hapis cezası getirildi. 17 Mart 1914 tarihli kanunla bu yaptırım iki aydan bir seneye kadar hapis cezası olarak değiştirildi. Ayrıca yapılan bir diğer yenilikle kadın için bir aydan başlamak üzere altı aya kadar hapis cezası dahil edildi.⁶⁹ 1881 yılı içinde çıkarılan bir başka kararnamede, nikah izinnamelerinin belediyelerce onayı istenerek, nikah, talak ve ölüm olaylarını sicill-i nüfusa bildirmeyen imam, muhtar ve ruhani reislere para cezası gündeme getirildi. Bu gelişmelerin tümü aile kurumuyla ilgili olmakla beraber devletin nüfus kayıtlarını düzenleme ve kontrolü açısından da önem taşımaktaydı.⁷⁰

Mevcut yasalar üzerinde yapılan kısmi değişikliklerin imparatorluğun sosyal bünyesi üzerinde yeterli olmadığına kısa zaman içinde ortaya çıkması ülke aydınları arasında hangi ideolojik tabandan olursa olsun bir kez daha medeni kanun konusunda tartışmaların yaşanmasına yol açmıştır. Hukuk Fakültesi müderrislerinden İbrahim Hakkı Bey 1902 yılında kaleme aldığı *Methal-i İlm-i Hukuk* adlı çalışmasında medeni kanunun gerekliliği üzerinde durarak mecellenin çeşitli kitapları arasına bir de kitab-ün nikah ilavesini önermiştir. Aynı düşünce sosyolojiyle yakından ilgilenen dönemin Ahmet Şuayp ve Mansurizade Sait gibi diğer hukukçuları tarafından da savunulmuştur.⁷¹ Esasında Mecelle'nin bu yönüyle eksikliği yabancı hukuk bilginlerince de dile getirilmişti. Ünlü Fransız hukukçu Planiol, Türk Mecellesi'nin aile ve miras gibi önemli konularda eksik düzenlendiğini yazmış bunun nedeninin de imparatorluğun ihtiva ettiği ırklar ve dinler olduğunu belirtmekten kendini alamamıştır. 1914'te patlak veren I. Dünya Savaşı'nın imparatorluk içinde yol açtığı sosyal ve ekonomik buhranlar aile konusunun esaslı bir biçimde düzenlenmesi gerekliliğini tüm çıplaklığıyla ortaya koymuştur. Konu kadınlara yönelik yayın yapan basının da temel meseleleri arasındaydı. 1913'te, Kadınlar Dünyası'nda çıkan "Evde ve Cemiyette Kadın" başlıklı yazısında, evliliğin başlamasını ve sona ermesini bir şirket gibi kurallara bağlanmasını savunan Mes'adet Bedirhan Hanım, yazısına şu şekilde devam et-

⁶⁹ Jaschke, agm., 1964, ss. 18-19

⁷⁰ Dilaver Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, Ötüken Yay., İst. 1993, ss. 121-122

⁷¹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi", *Ebul'ula Mardin'e Armağan*, İst. 1940, ss. 698-699

mekteydi: “Esasen izdivaç nedir? İki şahsın mütekabil hizmet ve muavenet neticesinde yekdiğerinin rahat ve saadetini istikmal etmesini temin eden bir mukavele, bir şirket değil midir? Hangi memleketin Kanun-i Ticarisi, bu şirketlerden bazılarına şirketi fesh etmek hakkını verdiği halde yekdiğerlerini bundan mahrum etmiştir? İzdivaçta bir şirket olup tarafın bu şirketten görebilecekleri nef ve zarar da mütekabil olunca şeriklerden birinin istediği suretle umur-u şirketi idare etmesi ve dilediği vakit şirketi fesh edebilmesi hangi insafa, hangi mantığa sığar?”⁷²

Kadınların aileyle ilgili görüşleri bunlarla sınırlı değildi. Siyasi inkılabın sosyal inkılapla tamamlanması gereğine dikkat çektikleri gibi görücü usulünü eleştirmekte, çok eşliliğe ve akraba evliliğine karşı çıkmaktaydılar. Sağlam bir sosyal yapı için sağlam aile birliğinin önemine dikkat çeken dönemin feminist yazarlarından Mükerrerem Belkıs Hanım aile birliğinin sağlam temeller üzerinde kurulabilmesi için gençlerin eğitilmesini hatta bunun resmi okulların bünyesinde gerçekleştirilmesi gerektiğini savunuyordu: “Fikrime göre bir milletde kaide-i izdivaç hangi kanunlara istinad ediyorsa ve neden ibaret ise mekteplerde bunlar çocuklara öğretilmelidir.” derken kuralsız ve ilintisiz kurulan ailelerin bozularak millet için en büyük felakete yol açacağına da dikkat çekiyordu.⁷³ Mükerrerem hanımın okullarda aile ve evlilikle ilgili ders okutulması önerisi kabul görmemekle beraber toplumun belli çevrelerinde konuyla ilgili projeler geliştirilmesine yol açtı. 16 Ocak 1910'da Karadeniz Ereğlisi'nde kurulan Evlendiriciler Cemiyeti bunlardan biriydi. Cemiyetin nizamnamesini hazırlayan ve ilk kongrede başkan seçilen Tunalı Hilmi Bey, istibdata karşı verdiği mücadele sonunda 1895'te Cenevre'ye kaçmış eylemcilerdendi. Eylül 1909'da Ereğli kaymakamlığına atanmıştı. Esas amacı evlenmekte zorluk çeken gençlere yardım olarak belirtilen derneğin amaçları arasında toplumu her türlü kötü adet ve geleneklerden kurtarmak da yer almaktaydı.⁷⁴

⁷² Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yay., İst. 1994, s. 216

⁷³ Serpil Çakır, “Meşrutiyet Devri Kadınlarının Aile Arayışı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, BAAK, Ank. 1992, c.1, s. 243

⁷⁴ Sosyal tarihimizin ilginç örneklerinden biri olan bu cemiyetin nizamnamesine göre kızların on beş, delikanlıların on sekiz yaşından evvel evlenmelerine engel olmak, yüksek mehr bedellerine karşı çıkmak, masraflı ve külfetli dü-

Son dönem Osmanlı yaşamına ve ailesine ilişkin en önemli gelişme köklü yenilikler getirmemekle birlikte Aile Kararnamesi'nin kabulüyle olmuştur. Gerek aydınların çabaları gerekse savaş yılları içinde Osmanlı kadınının işgücüne yaptığı katkı ve sosyal anlamdaki katılımcılığı⁷⁵ 1917 Aile Kararnamesi'nin hazırlanışında itici bir güç olmuştur. Ziya Gökalp 1917 yılındaki İttihat ve Terakki kongresinde aile hukuku alanında köklü değişiklikler yapılması gereğini içeren bir tebliğ sunmuştur. 1916'da İhzar-ı Kavanin Komisyonlarının ciddi çalışmaları sonucunda hazırlanan kararname 25 Ekim 1917'de yürürlüğe girmiştir.⁷⁶ İmparatorluk içindeki aile hukukunu tek bir metinde birleştiren Hukuk-u Aile Kararnamesi Mecelle'nin aksine hanefi mezhebi dışındaki mezheplerin de görüşlerini dikkate almış⁷⁷, ayrıca Hıristiyan ve Musevi milletlerinin aile hukuklarını da ayrı bir kanun içinde müstakil bölümler halinde düzenlemiştir. 156 maddeden oluşan ve klasik sınıflandırmaya göre 'münakahat' ve 'müfarakat' olmak üzere iki kitabı içeren kararnamenin evlilikle ilgili birinci kitabı 101

günler yapılmasını önlemek, evlilikle ilgili olumsuz uygulamalardan biri olan başlık parasına karşı çıkmak cemiyetin hedefleri arasındadır. Cemiyet ve nizamnamesi hakkında bkz. Hamide Koyukan, "Karadeniz Ereğlisi Evlendiriciler Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, Tarih Vakfı Yay., İst. 1996, c. 5, sa. 27, ss. 21-23

⁷⁵ Savaş koşullarının getirdiği ağır ekonomik ve sosyal bunalımlar yoğun olarak orduda hizmet eden erkek nüfusun yerine kadın nüfusun istihdamını zorunlu kılmıştır. Cemal Paşa'nın kurarak Çukurova'da pamuk işinde görevlendirdiği Kadın Amele Taburları, İstanbul'da 30.000 lira sermaye ile anonim bir şirket olarak kurulan Kadınlar Eşya Pazarı hep bu koşulların zorlamasıyla ortaya çıkan ancak kadınlar tarafından geniş destek gören uygulamalardı. Nitekim bu gelişmeler 1916 yılı içinde Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyesi'nin kurulmasını sağlamıştır.

⁷⁶ Başkanlığını ilmiye mensuplarından Seydişehirli Mahmut Esat Efendi'nin yaptığı komisyonun diğer üyeliklerinde Ali Baş Hampa Efendi, Said Bey, Hafız Şevket Efendi ve Mustafa Efendi yer almışlardır.

⁷⁷ Bu gelişme dönemin koşulları dikkate alındığında oldukça radikal bir tavır olarak belirlemektedir. Öyle ki daha önce bu yöndeki adımlar muhafazakar kesimlerin tepkisini çekmişti. Ahmet Cevdet Paşa Mecellenin Havale bölümünün hazırlanışı sırasında hanefi mezhebinin nispeten daha az tanınan müçtehidlerinden İmam Züfer'in görüşlerinden yararlandığında aldığı tepki karşısında bir süre komisyondaki görevinden çekilmek zorunda kalmıştı. Bkz. M. Akif Aydın, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekamülü", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, BAAK., Ank. 1992, s. 446

madde, 6 bab ve 15 fasıldan meydana gelmiştir. Kararnamenin en önemli özelliği nikahı hiçbir tartışmaya meydan vermeyecek biçimde devlet işi yapmış olmasıdır. Bunun yanısıra “ akd-i nikahın icrasından evvel keyfiyet ilan olunur” demek suretiyle modern aile hukukunun ana hükümlerinden birini gündeme getirmiştir. Ayrıca nişanlanmanın hukuki bir kurum olarak kabul edilmesi, evlenecek kadın ve erkek için belli bir yaş sınırı getirilmesi, şeriat mahkemelerinin yetkilerinin genişletilerek, gayrimüslimlerin evlenme, boşanma, nafaka, drahoma ve cihaz davaları için yetkili kılınmaları ve nihayetinde 156. madde ile cemaatlerin ruhani reislerinin bu konudaki kaza yetkilerinin kaldırılması başlıca yenilikler arasında yer almıştır.⁷⁸

Kararname kadına nikah akdi sırasında şartlı olarak belirtilmesi kaydıyla monogaminin yolunu da açmıştır. Aslında bu gelişme belli ölçülerde de olsa varolan durumun hukuken tastiki anlamına gelmiştir. Sanılanın aksine Osmanlı toplumu poligaminin yaygın olduğu bir sosyal yapı değildi. Çeşitli dönemlerde tutulmuş tereke defterleri üzerinde yapılan çalışmalar bu gerçeği ortaya koymaktadır. 17. yüzyılda İstanbul'da ve Edirne'de 1000 erkekte % 92'sinden fazlasının tek eşli olduğu anlaşılmıştır. Aynı şekilde 18. yüzyılda Ankara'da 812 aileden yalnız % 12'sinde birden fazla eşlilik olduğu görülmüştür. 19. yüzyılda Kırşehir sicillerinde adı geçen 24 kişiden sadece 4'ünün boşanma ya da erkek çocuk isteme gibi nedenlerle ikinci evliliğini yaptığı tespit edilmiştir.⁷⁹ Benzeri durumlara başka bölgelerde de rastlanmıştır.⁸⁰

⁷⁸ Bu kararname hem muhafazakarların, hem de gayr-ı müslim cemaat liderlerinin muhalefetleri sonucu 19 Haziran 1919'da işgal kuvvetleri yüksek komiserliğinin isteği üzerine yürürlükten kaldırılmıştır. Kararnamenin hazırlanışı ve sonrasındaki gelişmelerle ilgili ayrıntı için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, TTK Yay., Ank. 1996, ss. 167-174

⁷⁹ Osmanlı bilginleri arasında da tek eşliliği tavsiye edenler bulunmaktaydı. Kınalızade Ali Efendi tek eşliliğin en uygun yöntem olduğunu söyleyenlerden sadece biridir. Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Derya Yay., Trabzon 1999, s. 352

⁸⁰ Osmanlı devri üzerine sosyal tarih araştırmaları çoğaldıkça bu konudaki bilgilerimiz de artmaktadır. Örneğin 19. yüzyılda Samsun'un Bozmellü karyesinden Çil Hasan b. Hüseyin ilk karısından erkek evlat edinemeyince ikinci kez evlenmiştir. Aynı şekilde Terme Müftüsü Mehmet Sıtkı Efendi ilk karı-

Kararname bu durumu belli şartlar dahilinde güvenceye almıştır.

Osmanlı ailesiyle radikal değişimlerden biri olan kararnamenin temel niteliği bunlarla sınırlı değildi. Herşeyden önce bu kararname Mısır'da Kadri Paşa'nın başarısız girişimi bir kenara bırakılacak olduğunda İslam hukuk tarihinde ilk örnekti. Kararname Osmanlı Devleti'nin sosyal realitesiyle bağdaşır bir nitelikte olup Müslüman, Hristiyan ve Musevi unsurlar için ayrı hükümler getirmekte ve böylece gelenekte varolan gayrî müslimlerin ahval-i şahsiyetlerine müdahale etmeme ilkesiyle uyuşmaktaydı. Kazai birliği sağladığı gibi ailenin kuruluşundan dağılışına kadar devletin kontrolünü getirmişti.⁸¹ Ancak tüm bu özelliklerine karşılık dönemin öznel şartlarından ötürü çok kısa bir süre için yürürlükte kalmış ve ardından uygulamadan kaldırılmıştı. Ancak bu yüzyılda aileyle ilgili tüm tartışmalar ve girişimler ulus devletin kuruluşuyla birlikte aile konusuna önemle eğilecek olan cumhuriyetçi kuşaklara zengin bir birikim olarak aktarılmıştı. Özellikle 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu ile Türk ailesi yeni bir sürecin içine girmişti.

SONUÇ

Geleneksel Akdeniz ailesinin temsilcilerinden biri olan Osmanlı ailesi, toplumun temel birimi olarak taşıdığı önemin yanısıra, vergiye muhatab üretim birimi olması ve sosyal yapıdaki değişmelerden ciddi ölçülerde etkilenmesi açısından da araştırmaya değer konulardan biridir. Kuruluşundan itibaren karşı karşıya olduğu ve çerçevesini gelenekle devlet otoritesinin belirlediği hukuki muamelelerin uygulanışı her yerde aynı olmamakla beraber ailenin karakteri benzerdir. Tıpkı kültürel kurumlarda ve kimlikte olduğu gibi Osmanlı ailesi de büyük bir sentezin sonucudur. Bu senteze Karaman'daki Türk ailesi girdiği gibi, Balkanlarda Osmanlı idaresi altındaki çeşitli kökenlerden gelen

sından çocuğu olmayınca ikinci evliliğini yapmıştır. M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK. Yay., Ank. 1998, s. 56

⁸¹ Kararnamenin yeniliklerinden birisi de kadına belli durumlarda boşanma hakkının tanınmasıdır. Gerçi daha önceki dönemlerde çok sınırlı da olsa var olan ve muhalaa olarak anılan kadının boşanma hakkı burada kanun kapsamında tanınmıştır. Bkz. Aydın, agm., 1992, ss. 449-453

Hıristiyan ve Musevi aile de girer. Çeşitlilik sadece etnik ya da dinsel kökenle ilgili bir olgu da değildir. Kır kent, yerleşik göçebe ayırımı, üretime olan katkı anlamında da çeşitlilik ve renklilik arzeder.

Ne varki günümüz açısından baktığımızda bu çeşitliliği ve ailenin genel karakterini algılamakta yeterli olduğumuzu iddia etmek gerçekçi bir bakış olmayıp, sosyal ve antropolojik araştırmalara gereksinim her alanda olduğu gibi aile konusunda da kendini hissettirmektedir. Her şeyden önce Osmanlı ailesini devletin hukuk sisteminin dar kılıpları arasında algılamak, ya da geleneğin yüzeysel aktarımı içinde değerlendirmek pek olası görülmemektedir. Ailenin kuruluşu bu açıdan özel bir önem taşımaktadır. Osmanlı'da aile kuruluşu ve gelişimi açısından İslam hukukunun çizdiği çerçeveye sınırlı kalmayıp bölgesel geleneklerin, geçmişten gelen uygulamaların etkisini taşımaktadır. Örneğin İslam hukukunun düzenlemesi içinde yeralmayan başlık parası ya da namzetlik akçesi kökenini geçmişten alan hatta zaman zaman devletin yükselen şikayetler karşısında müdahale etmek zorunluluğu hissettiği bir uygulamadır.⁸² Ailenin içinde barındığı fiziksel ortamdan başlayarak toplumun geneline yaydığı kültür aktarımının bunda etkisi olduğu aşikardır. Geleneğin canlı etkisinin yanında hukuk sisteminin şekillendiriciliği de ailenin üzerindeki güçlerden biridir. Gerek mahkeme kayıtları gerekse fetvaa mecmuaları incelendiğinde bu görülür. Özellikle nikah süreciyle ilgili zengin bir malzeme içeren bu belgeler örfi uygulamalarla karşılaştırıldığında Osmanlı ailesinin profilini ortaya koyar.⁸³ Bu profil çoğunlukla yaygın olan kanıların değişmesine yol açabilecek niteliktedir. Öyleki geleneksel Osmanlı ailesine atfedilen çok eşlilik ya da taaddüd-i zevcat toplumun büyük çoğunluğunca benimsenmiş bir uygulama olmayıp maddi olarak bu işin altından kalkabilecek sosyal tabakalarda görülebilen bir durumdur.

⁸² İlber Ortaylı 15. yüzyıl Ankara, Çankırı, Kayseri ve Konya şeriye sicilleri üzerinde yaptığı araştırmaların sonucunda belirtilen dönemde aile ve nikahla ilgili uygulamalarda İslam hukukuyla bağdaşmayan pek çok hükümün yereldiğini açık biçimde ortaya koymuştur. Buradan çıkan sonuca göre aileyle ilgili olarak İslam öncesi ya da dışı uygulamalar toplumda yerini korumakta ve belirleyici rol oynamaktadır. Bkz. *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yay., İst. 2000, ss. 60-77 ayrıca 162-163

⁸³ Bu şekilde ortaya konulan çalışmalardan biri olarak bkz. Kurt, age.,1998

Osmanlı ailesinde dönüşümün başladığı dönem olarak Tanzimat ve sonrasındaki gelişmeler önemlidir. Bu dönemde aile yerel ve örfi uygulamaların dışında devletin koyduğu hukuk kurallarına bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Tanzimat ve sonrasındaki gelişmelerin, standart hukuk anlayışının ailenin profilini değiştirmede her bölge için aynı etkiyi yarattığı söylenemezse de etkili olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte Tanzimat ileri gelenlerinin aileyle ilgili ciddi hukuki düzenlemelere gitmemesi dikkat çekicidir. Ancak II. Meşrutiyet sonrasında toplumun çeşitli katmanlarında görülen girişimlerin etkisiyle aileyle ilgili ciddi adımlar atılmaya başlanacaktır. Şüphesiz bunlardan en önemlisi 1917'de çıkarılan Aile Kararnamesi olup uygulanması çeşitli nedenlerden ötürü kısa sürecektir. Cumhuriyetin kabul edeceği Medeni Kanun ise çağdaş bir toplum ve aile özleminin yansıması olarak şekillenecektir.